

Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig

A középkori falusi elemi oktatás művelődéstörténetünk kevésbé ismert területe; az eddigi kutatások aránylag kevés adatot hoztak felszínre. A kutatómunka kiterjesztése, újabb résztanulmányok közzlése lehetővé tenné az általánosítások megfogalmazását, középkori elemi oktatásunk történetének megírását. A kalotaszegi falvak oktatásának múltja különösen ismeretlen. Az alábbiakban először vállalkoztunk arra, hogy felvázoljuk az iskolázás képét a XV. századtól 1848-ig.

Első szórványadatok

Neveléstörténelmünk szerint a XV—XVI. században az erdélyi falvak többségében már létezett iskola. Ebből az időszakból a kalotaszegi iskolákra vonatkozó adat — a korabeli oklevelek egy részének megsemmisülése miatt — sajnos, csak szórványosan maradt fenn. Többnyire hivatalos iratok — birtokbaiktatások, adóslevelek, végrendeletek — szövegébe került az iskoláról szóló tudósítás.

Az egeresiek 1444. július 3-án egyezségeket kötnek lelkipásztorukkal, amelyben ez utóbbi kötelezi magát, hogy ő és utódai káplánt és iskolákat tartanak. Gyaluban 1466-ban már működik iskola, mesterét, Lőrinc diákot ekkor említik a történelmi források. Kispetriben, 1486-ban Sebestyén clericus a helybeli tanító. 1541. május 10-án Hunyadi Tamás bikali iskolamester írja azt a zálogoslevelet, amely nevét megőrizte. Egy 1551. január 19-én kelt adóslevél „Ferench deák Kis-Kapussy mester“-t említi.

A reformáció a tanítás újabb hullámát indította el Kalotaszegen is. Gyalu mezőváros iskolamestere 1614-ben Péter diák, Szucságon 1621-ben a „mester házhely“-ét említik a források. Gyerőmonostoron 1632-ben Várad István diák, 1641-ben pedig Ombózi Tamás diák tanít. Gyaluban 1642-ben a vártartomány urbáriumai Takácsy István jobbágy mostohafiáról beszélnek, akiről feljegyzik, hogy „schola mester itt“. Szászfenesen 1642-ben Verebesi Tamás diák, Kalotaszentkirályon 1653-ban Berkeszi Márton az iskolamester. Hunyadon az első ismert rektor Erdélyi István — 1670 táján —, de Kalotaszeg központjában bizonyára már sokkal korábban létezett iskola.

A középkori falvakban e rektoroknak jelentős szerep jutott „...lehet látni egész falvakat — írja Apáczai Csere János —, amelyeknek szeme, füle, nyelve egyedül az iskolamester...“

Kalotaszeg mestereit a XVI. század második felétől kezdve többnyire a kolozvári református kollégiumból hozta. A diákok tanulmányaikat félbeszakítva rendszerint egytől három évig rektoroskodtak, majd továbbtanultak.

Sajnos, Kalotaszeg XV—XVII. századi vizitációs jegyzőkönyvei elvesztek, emiatt falusi iskoláink belső életéről, az oktatás tartalmáról keveset tudunk. A XVII. századi iskolai rendelkezések csak általános utasításokat tartalmaznak: „...három esztendő engedetik a Mestereknek — írják, majd a tanítókat figyelmeztetik —: a gyermekeket és ifjakat [...] serényen tanítsák [...] és az tanítványaiknak értelmekhez és elméjükhez [...] szabják magokat [...], leányokkal, asszonyokkal ugrálni, táncolni [...] nem szabad [...], az iskola kortsomaházzá ne legyen [...], oly öltözetet és lábbelit viseljenek, melyet az rend kíván...”

A középkorban elemi szinten az olvasás, esetleg az írás alapismereteit, hitant, valamint a latin nyelv elemeit oktatták. A rektorság a legtöbb faluban szegényes jövedelmet biztosított. Nagyobb jövedelmű iskola a XVII. században a hunyadi, gyalui és kalotaszentkirályi; ezeket „academia promotio“-knak nevezték, s bennük kollégiumot végzett, külföldi akadémiákra készülő diákok tanítottak.

Elpusztult és újjászervezett rektoriák

Kalotaszeg szellemi fejlődését visszavetették a XVII. századi tatárdúlások. A gyalui uradalom csaknem teljesen elpusztult, sokat szenvedtek az Almásvölgy falvai is. A rektorokat az ellenség legyilkolta, elhurcolta. Ilyen események után nagy jótéteményt gyakorol Apafi Mihály, amikor 1674-ben tizenegy községnek (Gyalu, Nagykapus, Mákó, Daróc, Türe, Körösfő, Vista, Almás, Középlak, Lóna és Fejérd) odaajándékozza a kincstárnak járó dézsmajövedelmet. A fejedelmi adomány lehetővé tette az elpusztult rektoriák újjászervezését.

A XVIII. század eleje újra nagyon szomorú korszak Kalotaszeg történetében. A kuruc—labanc háborúban feldúlt falvak még sokáig romokban heverték. A Mária Terézia rendeletére készült 1745-ös vagyonösszeírás alkalmával kihallgatott tanúk megemlékeznek az iskolák pusztulásáról is: „Tudom bizonytal, hogy mikoron ezen reformatus Eccla. épségének állapotjában volt a Revolutió előtt, amely helyen most vagyunk, ez volt [...] a mesternek lakhelye“ — vallják Farnason. „Tudjuk hallomásból, hogy ezen a funduson régetén, a háborús idők előtt az oskolamester lakott“ — szól az egeresi vallomás. „A mester háza [...] pusztájában hevere még ma is“ — panaszojják Deritén több mint harminc évvel a majtényi fegyverletétel után. A mesterhiányt fokozza az Erdély-szerte dúló pestis. Ez lehet az oka annak, hogy Mária Terézia uralkodása elején, 1741-ben a hűségeskü letételére Kalotaszegről csak hat rektor jelentkezik: Szegedi János Hunyadról, Szilágyi Márton Gyerómonostorról, Szilágyi Mihály Kalotaszentkirályról, Újvárosi Imre Bikalról, Parajdi Mihály Sárvasárról és Bányai János Középlakról.

Valkón 1722-ben új iskolaház épül „a temető falu felőli részén“. Almáson ugyancsak 1722-ben a források ilyen értelemben a „Középlak felé Mesterága Torában“ elnevezésű kaszálót és a „Mesterága patakja“ nevű patakot említik. Méréban, 1728-ban „Adatott a tanítómester számára egy kis házhelynek való fundus az ívőkút táján“.

A mesteri „fundus“ a község anyagi lehetőségeitől függően kisebb-nagyobb telket jelentett. Ezeken állt az iskola, a mester háza. A falusi iskola sövényvel kerített kunyhó, amelynek lantornás ablaka kevés fényt bocsátott a tanulókra. A rektor többnyire lakószobájában tanított, de helyenként a XVIII. században már

felépült a külön tanterem, a „classis“. Mesteri telek híján helyenként „taxás“ házban folyt az oktatás. Nyárszón például: „Amely helyen [...] a mester lakik [...], az nem parochialis fundus, hanem [...] egy jobbágy lakhelyen commorál.“ Az 1754-es vagyonösszeírások huszonnégy faluban említik az iskolaházat, a rektort vagy járandóságát: Gyalu, Nagykapus, Kiskapus, Méra, Mákó, Egeres, Inaktelke, Körösfő, Gyerővásárhely, Gyerőmonostor, Sárvasár, Nyárszó, Hunyad, Kalotaszentkirály, Zentelke, Magyarókereke, Jákótelke, Dámos, Valkó, Bikal, Farnas, Középlak, Almás, Kispetri.

Az iskolamester

Az iskolamestert rendszerint Szent György napján alkalmazták, egy-két, legfeljebb három évre. Javadalmazása a XVIII. században igen szerény; a falu közossége állapította meg és a díjlevélben rögzítette. Kalotaszegről az első díjleveleket 1754-ből ismerjük. E díjleveleket az egyház javainak összeírásakor állították ki, a kihallgatott tanúk vallomásai alapján. Íme, a dámosi díjlevél:

„Anno 1753 [...] a dámosi református eccla. ilyen fundamentumon hozta mesterét:

1. Ősszel vetnek el minden fordulóra négy vagy öt véka búzát, tavasszal pediglen három véka tavasz búzát, vagy egyéb aféle gabonát.

2. Adnak az eclából négy szekér tűzifát, emellett minden két tanuló fiú és leánytól egy szekér fát.

3. Míg olvasni megtanul a gyermek, nyolc polturát. Azután, ha katechézist repetálni kezd, feljebb nevededik a fizetése.

4. Minden bért fizető ember ad négy polturát.

5. Ezek mellett adnak minden háztól harangozásért egy kenyeret, egy fazék étket, vagy pediglen az egyszerű főzésért kettő polturát.

6. Adnak egy szekér szénára való fűvet is.

7. Minden tanuló gyermek szombat napokon viszen szülejének tehetsége szerint tanítójának kevés honoráriumot is. Ultimo, halott felett való éneklésért négy, ha pediglen a halott felett prédikáció nem tétetik nyolc polturát.“

A díjlevélben foglalt járandóságai mellett a rektor többnyire szántófölddel, kaszálóval, veteményessel is rendelkezik. A nőtlen diák-rektorok jövedelméhez tartozott a főzés, a „fazék étke“ és a kenyér. A tanítók nősülését ugyanis az iskola törvényei tiltották. Az egyszerű rektori ház — ahol a gyermekek tanulás céljából összegyűltek — alkalmatlan volt arra, hogy a tanító családostul ott lakjon. Bojér András gyalui tanítót 1782-ben nősülés miatt kiteszik az iskolaházból. A díjlevelek a gyermekek tanítása mellett a rektor kötelességévé tették a kántori szolgálatot, a temetések alkalmával való éneklést, a harangozást. A szegényes jövedelem a rektort arra kényszerítette, hogy mellékkereset után nézzen. A tanító néhol egy személyben jegyző, uradalmi tisztartó, postamester, vagy éppen mesterember, sokszor fuvarozással, italméréssel is foglalkozik.

„A nagy hiáavalóság s kerengő útvesztés“

Kalotaszegről az első gyermek-életkorokat is tartalmazó urbáriumot 1727-ből, a gyalui vártartományból ismerjük.

	Családfők száma	Fiúgyermek száma		
		0—5 év	6—12 év	13—18 év
Gyalu	93	31	27	17
Körösfő	32	8	12	6
Nagykapus	29	17	19	8
Jegenye	24	7	12	6

Hogy hány gyermek járt iskolába a fentiek közül, arról a források nem tudósítanak. Annyi azonban bizonyos, hogy nem mind. A jobbágyterhek lefoglalták az egész család — az iskoláskorú gyermek — idejét és erejét. A gyermekek dolgoztatása miatt a tanulási idő is rövid, többnyire novembertől márciusig terjed. Sokan a szegénység, ruhátlanság, a hideg, a nagy sár miatt nem jártak iskolába. Az 1780-as vizitációs jegyzőkönyv panaszolja, hogy „az Atyák a gyermekek taníttatásában felettébb restek“.

Az alapvető tananyag a katekizmus, a vallás főbb tételeinek kérdés—felelet formában való kifejtése, mely erkölcsi-társadalmi ismereteket is nyújtott, továbbá a zsoltárok éneklése. A fentiek szolgálatában állt az olvasás—írás tanítása. Az olvasást a betűztető módszerrel, a silabizálással tanították. A mássalhangzókat nem hangjuk, hanem nevük szerint ejtették ki a tanulók; ez a módszer, „a nagy hiábavalóság s kerengő útvesztés“, alaposan megnehezítette az olvasás elsajátítását. Az előbbieket mellett egyes falvakban már a négy számtani alaplételemet is tanítják. Tordaszentlászlón 1783-ban „az iskolában úgy a fiú, mint a leány gyermekeknek taníttatik az Aritmetikának 4 speciese“.

Az oktatás mint hivatás

A XVIII. század vége és a XIX. század eleje jelentős változásokat hozott a kalotaszegi rektoriák világában. A tanítóság ekkor válik önálló értelmiségi foglalkozássá. Az egy-két évig időző kollégiumi diákok helyett letelepedett családos tanítók veszik át az oktatást. Kispetriben Gyalui Sámuel negyven évig tanít, halálakor 1819-ben a következőket írják az anyakönyvbe: „Gyalui Sámuel 5 esztendődtől fogva nyugalomban lévő, de 75 esztendőig a körösfői, magyarvalkói, dámosi végre nevezetese mintegy 40 esztendeig [...] Kispetri [...] igen jó emlékezetű Oskola Mestere [...] eltemettetett [...] életének 101. évében.“ Szucságon Apáczai Csere Márton (1777—1820) negyvenhárom évig, Bikalon Damosi Simon (1809—1842) harminchárom évig tanít. Ezeknek a rektoroknak a tanítóság már nem ideiglenes pénzszerzési lehetőség, hanem életreszóló hivatás.

Az iskola belső életéről, az oktatás tartalmáról — 1813-tól kezdődően — a vizitációs jegyzőkönyvek részletesen tájékoztatnak. A mai értelemben vett tanév fogalma az egész középkor folyamán ismeretlen, a rektorok egyfolytában tanítottak Szent György-naptól Szent György-napig. A tényleges tevékenység azonban többnyire véget ért a tavaszi mezőgazdasági munkák kezdetével. Magát a tanítást a kora délelőtti és kora délutáni 1—2 órás foglalkozás jelentette. Az iskolát nem osztották osztályokra, a tanulók tárgyak szerint csoportosultak.

Az 1818-as győrőmonostori vizitáció a következő megjegyzést teszi: „az oskola épességben van, a tanulók jól olvasni, énekelni, alkalmasint írni, a számvetés mesterségében az Aritmetica 4 résziben némellyek járatosnak lenni ítéltettenek.“

Furcsa, hogy a század elején — az anyanyelvű oktatásért folytatott küzdelem idején — a kalotaszegi rektorok közül egyesek még mindig latinul „gyötrik“ tanítványaikat. Kalotaszentkirályon 1836-ban az iskolának ötvennégy fiú és tizenöt leány tanulója van, „kik közül Conjugista 4, Declinista 5“. Hunyadon 1818-ban latin szerzőket is tanulmányoztak: „...vagyunk Sintaxist tanuló és a Cornelius Nepos Derék emberek viselt dolgairól írt könyvét helyesen, értelmesen fordítók is, valamint más Etymologisták, olvasók, írók, éneklők [...], akik ditsértetnek. Leánytanító ditsértetik [...], találni szépen olvasókat és éneklőket és a vallást tudják.“ A hunyadi rektoria a XIX. század első felében a vidék legjelentősebb iskolája, ide más falvakból is szívesen jönnek tanulni. Az 1829-es vizitáció feljegyzi, hogy az iskola tanulói közül ötvenegy hunyadi és húsz „idegen“, a környező falvakból.

A polgárosodás hatása

A gazdasági fejlődés következményeként a XIX. század elején a falusi iskolák tanrendjén megjelennek a gyakorlati élet igényelte tantárgyak. A rektoriák könyvespolcain, az ábécés-, énekeskönyvek, katekizmusok mellett megjelentek a természettudományokat, gyakorlati ismereteket népszerűsítő kiadványok, mint például a *Gazdasági Kis Tükör*, *Mentor-népkönyv*, *Kis Geográfia*. A gyermekek az iskolakertekben végzett gyakorlatok során sok hasznos ismeretre tesznek szert. Szilágyi Sándor nagykapusi rektorról — 1823 és 1828 között tanít — írja a vizitáció, hogy tanítványaival „sok oltványokat szaporított“, Bikalon pedig 1846-ban a gyümölcsfák oltását, az eperfák ültetését gyakorolják a tanulók.

A tanítást tavasszal az examenadás követte. Ezek nem a mai értelmű vizsgák, hanem az előljáróságok, szülők előtti ünnepélyes szereplések voltak. Az osztályozás nem volt szokásban, maga a szerzett s bemutatott tudás minősítette a tanulót. Kalotaszentkirályon „Szent-György napkor, az examenadáskor volt hetvenöt tanuló“ — írja 1825-ben az ellenőrző látogatások jegyzőkönyve, 1837-ben pedig négy kiváló tanuló „megjutalmaztatott a Kis Geográfiával“.

A tankönyvek mellett ekkor jelennek meg a kalotaszegi iskolákban az első fekete írotáblák. Mákóban 1835-ben „az oskolás Gyermekek számára egy kottának kiliniázott fekete táblát“, Nagypetriben 1841-ben „az oskola számára egy számvetési fekete táblát“ vesznek. Mai értelemben vett tantermet is csak a XIX. század elején találunk. A legtöbb iskolában ekkor készítenek padokat a gyermekek s asztalt a tanító számára.

Az osztálytermek állapota nagyon változatos. Az 1822-es vizitáció szerint Kö-rösfőn „jó a classis“, Középlakon „alkalmas“, Kalotaszentkirályon „meglehető“, de sok helyen még mindig „szűk, setét, füstös, alkalmatlan“.

Az ellenőrző látogatások alkalmával a vizitáció a rektorra minősítő megjegyzéseket tesz. „Alkalmas tanító, mert 7 esztendő Deák volt“ — írják 1822-ben a középlaki mesterről, „tanítani tud“ — jegyzik meg Vistán, „alkalmas“ — szól a minősítés Türebén. A tapasztalt hiányosságokat is felsorolják: a mákói tanítónak „nagyon rossz az írása“ (1822), a bogártelki „nem elég tudós tanítani“ (1817). az almási „...a kottához keveset ért [...] hibásan énekel“ (1818). Az 1831-es iskolai minősítések szerint a hunyadi tanító „eminens“, a körösfői, zsoboki, egeresi, mérái „ditséretes“, de a legtöbben a „középszerű“, „alkalmas“, „meglehető“ minősítést kapják. Az 1848-as népiskolai összeírásokból tudjuk, hogy a kalotaszegi rektorok közül csak nyolcan „tanulták a tanítóságot“. A rektorok többnyire a kolozs-

vári és zilahi kollégiumok két-három osztályát végezték. Azt is megtudjuk, hogy az összeírt 30 magyar tanító közül 13-an beszélték a románt, és 9-en ismerték a latin nyelvet. Több nyelvet csak a hunyadi tanító, Ágoston György ismer, aki a magyar, román, latin nyelveken kívül a németben, görögben és héberben is járatos.

A XIX. század első felében Erdély-szerzte megindul a modern gondolatoknak megfelelő pedagógiai reformálás. Kalotaszegen a legjelentősebb módszertani újítás a kölcsönös tanítás megjelenése. A módszert Andrew Bell (1753—1832) és Joseph Lancaster (1778—1838) dolgozta ki, s rövid idő alatt elterjedt Európában, Amerikában és Indiában. A tanító bevonta tehetségesebb tanítványait az oktatásba, s a kis segítők alkalmazása révén az oktatás hatékonyabbá válik.

Kalotaszegen 1839-ben az ellenőrző vizitáció huszonkilenc faluban összesen 35 „Lancaster-ábécét” — a módszert ismertető könyvecskét — osztott ki a tanítók között. E könyvek mellett elterjedtek a lancasteri ábécés falitáblák is. „Könyvek helyett szolgálnak ezek, az olvasás megtanulására s követendő példányul az írásra nézve” — írja Salamon József, a módszer neves erdélyi népszerűsítője.

Középlakon ez időben 16 lancasteri tábla volt forgalomban, Kispetriben teljes sorozat, vagyis 20 tabella. A kölcsönös tanítás tábláit utánozva, Kispetriben fából faragott ábécés táblák készülnek. Tulogdi István Tasnádi ezermester faragott ábécés fatábláiskáiról hosszú ideig tanult betűt a gyermeknép. Hunyadon 1843-ban „a fiú és leány iskola Lancaster tabelláit” említik. Bikalon, 1846-ban „egy újabb mód szerinti porondos asztalon” gyakorolták az írást a gyerekek. A ketesdi rektorról, Kolozsvári Benjáminról az 1848-as népiskolai összeírás megjegyzi, hogy „a kölcsönös oktatási módszert tanulta”.

Magyarfenesen viszont 1842-ben a rektor arról panaszkodik a vizitációnak, hogy a falu lakossága idegenkedik a lancasteri gyakorlattól: „... az emberek nem akarják a gyermekeket feladni, mert a Lancaster módot nem kedvelik.”

Az új módszerek bevezetésével egyidőben megindul az első óvodák szervezése is. Kalotaszeg első kisdedővója Nagymásón 1842-ben létesült, ekkor panaszol a vizitáció, hogy a rektornak „oskolája nincs”, mert az újonnan „felállított kisdedővő intézetbe járnak a gyermekek”. A polgárosodást, a szellemi megújulást a liberális nemesség is támogatja: „Gr. Csáky György Úr Nagy Almáson saját költségén kisdedővodát állítván, az öt és fél éveken keresztül egészen az újabb változásokig fenn is tartatott, most is 80—100 körül járnak fel magyar gyermekek, román gyermekek 15—20-an.”

A régi kalotaszegi iskolák színvonala — a politikai viszonyoktól, a falvak anyagi lehetőségeitől függően — erősen változott, de a közvetített ismeretanyag egyre szélesedett, a latin szövegek betűztetésétől kezdve az anyanyelvű olvasáson és íráson át a természettudományok elemeinek oktatásáig. A rektoriák évszázados oktató-nevelő munkájuk során jelentős iskolai örökséget továbbítottak, amelyre a későbbiek során az általános népoktatás felépült.

Az 1848-as forradalom művelődéstörténeti szempontból is új korszak kezdetét jelenti. A következő évtizedek oktatásügye már új fejezetet iktat az iskolázás történetébe.

Sebestyén Kálmán